

JURI LOTMANI SEMIOOTILINE *HORROR INFINITI*

Juri Lotman. *Hirm ja segadus. Esseid kultuurisemiootikast*. Koostanud ja järelsõna kirjutanud Mihhail Lotman. Tallinn: Varrak, 2007. 167 lk.

1993. aastal meie hulgast lahkunud Juri Lotmani järjekordne ilmutamine omaette raamatuga, seekord tema poja ja mõttetraditsiooni jätkaja-arendaja Mihhail Lotmani aktiivsel kaasosalusel, viitab vähemalt kolmele seigale.

Esiteks, eestikeelsena muutub Juri Lotman üha rohkem "omaks", mõjutades mitte ainult eesti kirjandusteaduslikku diskursust n-ö seestpoolt – j u b a t õ l g i t u n a –, vaid kogu eesti mõttekultuuri.

Teiseks iseloomustab "Hirm ja segadus" Juri Lotmanile omast: ta oli, nagu Mihhail Lotman ka järelsõnas tõdeb, eeskätt "avaja" ja avastaja tüüpi teadlane. Juri Lotman puistas ideid kümnetes sadadesse artiklitesse, improviseeris loengutes, katsetades ühtesid või teisi arutluskäike, nii et tema kolleegi ja sõbra Boriss Jegorovi sõnul "kuulajad võisid jälgida teadlase loomingulist protsessi". Seejuures jättis ta enamuse neist ideedest süsteemiks arendamata ning monograafia(te)ks vormistamata.

Niisiis on Juri Lotmani loomingu domineerivaks žanriks teesartikkel, mis toob sageli programmiselt nähtavale autori teoreetilise kontsepti, mida ilmestatakse peamiselt Euroopa kultuurist ja eriti vene kultuurist pärit näidetega. Samas on artikkel osa mingist suuremast teemakompleksist. See asjaolu võimaldab Juri Lotmani artikleid süstematiseerida ja jälgida neis teoreetilise hoovuse kulgu ehk teisisõnu, tema kultuuriteoreetilise invariandi kujunemist ning transformatsioone. Kõnesolev teos ongi üks seesuguseid fokuseerivaid kompositsioone, võimaldades tõdeda – nagu Mihhail Lotman oma analüüsis veenvalt osutabki –, et hirmu ja kaose semiootika kujutab endast erandlikku, aga ometi olulist teoree-

tilist ekskurssi Juri Lotmani loomingulises biograafias.

Kolmandaks tuleks "Hirmu ja segadust" võtta kui näidet sellest, et Juri Lotmanist endast on saanud – olgu pealegi, et kujundlikult öelduna – semiosfäär *post mortem*. Juri Lotman pole ammugi enam tekst, vaid ka prototekst (lähtekoht), kontekst (koolkond), metatekst (viitamiskoht, mudel) jne.

"Hirm ja segadus", kuigi alapealkirjas viitega Juri Lotmani pärisalale, kultuurisemiootikale, milles ta on olnud nii tee-rajaja kui ka koolkonna looja, toob esile just kultuuri eksistentsiaalsed (juhuse ja seaduspärasuse, kaose ja korra, teadvustatu ja teadvustamatu, valiku, transtsendentsuse, hirmu, hüsteeria jms) aspektid. Täpsemalt, nende semantilised avaldised.

Vaikimisi näib sellele osutavat ka raamatu koostaja Mihhail Lotman, nähes sümptomaatilise pealkirjaga ("Hirm ja segadus: irratsionaalse semioosi poole") järelsõnas oma isa kahes loomingulises kriisis sündinud tekste kui taotlust tabada semiootiliste protsesside immanentseid seaduspärasusi, mis nii või teisiti viivad kokkupuutesse transtsendentse ja irratsionaalsega. Irratsionaalsuse ja ühtlasi sellega kaasneva hirmu, *horror infiniti* allikad ei pruugi seejuures asuda mõistuse puudulikkuses *à la* "uinuv mõistus sünnitab koletisi", vaid paradoksaalsel kombel, mõistuse areng ise sünnitab irratsionaalsust. Progressi kaasnähe on määramatuse ja haavatavuse kasv.

Juri Lotman jõuab selle tõdemuseni, harutades ühelt poolt lahti renessansi ja valgustuse müüte (rehabiliteerides ühtlasi keskaja "pimeduse" süüdistusest: artiklid "Lomonossovi "Iiobist valitud oodist",

"Nõiajaht. Hirmu semiootika"), teiselt poolt, käsitledes teaduse ja tehnika revolutsiooni kulturooloogilisi probleeme ("Tehnikaprogress kui kulturooloogiline probleem"). Juri Lotmani sõnum on, et iga uus tegelikkus kasvatab ennustamatust, mis loob omaenda märgisüsteemidest koosneva ja neist jõudu (vihkamist, sallimatust, fanatismi) ammutava hirmusemioosi.

Juri Lotman ei piirdu üksnes seletamise ja näitlikustamisega. Ta on humanist-õpetlane *par excellence*, lõpetades tavaliselt artiklid oma kaasaega suunatud moraaliga. Näiteks "Prantsuse revolutsiooni perspektiivis" lõpetab Juri Lotman tänapäeva haritlaskonna ees seisva kahest laadi ülesande sõnastamisega: "Ühelt poolt on see suunatud toimuvate keerukate protsesside mõtestamisele, teisalt aga sellele, et anda tehtud järeldustele üldrahvalikult mõistetav vorm. Demokraatlike jõudude võitlusülesandeks saab "ühiskondlik-poliitiline valgustustegevus"" (lk 49).

Erilist tähelepanu väärib raamatu põhiosa lõpetav Jacques Le Goffi, Marc Blochi jt ajaloo filosoofidega puhuti poleemilise dialoogi tulemusena sedastatud ajaloolase dilemma, mis tulenevat paratamatusest lähtuda tekstidest. See "sunib ajaloolasele peale kaks vältimatut moonutust. Ühelt poolt transformeerib sündmust teksti süntagmaatilise suunitluse, muutes selle narratiivseks struktuuriks, teiselt poolt aga moonutab kirjeldatavat objekti ka ajaloolase vastupidises suunas pööratud pilk" (lk 118).

Ehk teisisõnu, kuna tekst on "toimunud sündmuse tõlge", siis sellest sündmuse ekstraheerimine asetab ajaloolase semiootilise manipuleerija positsiooni. "Ajalugu on pöördumatu (mittetasakaaluline protsess)", milles oluline roll on juhuslikkusel, leiab Juri Lotman (lk 114). Viimane tuleb mängu murranguhetkil, lahknemis- ehk bifurkatsioonipunktides, kus ajalookulule antakse mingi uus suund. Ajaloolase võimused on näidata, et see, mis lahknemispunktis realiseerus, oligi toimunu seaduspärane põhjus, kuigi tegemist võis olla juhuslike tegurite kokkusattumisega. Siit tuleb Juri Lotman ajaloolase vastutuse ajaloo ees: tähtsaks ei tule pidada mitte ainult seda, mis rea-

liseerus ja sai ajaloojutustuse osaks, vaid tähenduslik on ka mitterealiseerunu, n-ö "oleksite" ajalugu.

Hirmu semiootika ütleb meile Juri Lotmani suu läbi, et meie võimuses on mõista seoseid ja modelleerida nende ajal tulevikku, aga ei saa välistada ka juhuslikkust kui kaose elementi. Selleks et minimeerida ekslikke või koguni katastroofideni juhtivaid valikuid, tuleb Juri Lotmani meelest ajaloolastel mitte "piiruda üksnes sündmuste väljakujunenud ja retrospektiivselt kanoniseeritud palge tundmaõppimisega, vaid uurida tuleb ka potentsiaalselt võimalikke teid, mis jäid realiseerumata" (lk 29).

Juri Lotmani uurimismeetodi viljakus ja töökindlus (kui soovitakse: teaduslikkus) tuleneb ühest alusmõistest "struktuur", mida ta arendas juba 1960. aastate lõpust, komponeerides otsekui helilooja teemat sümfooniaks. Tabada struktuuri eri kihistusi, uurida selle osiste omavahelisi suhteid (opositsioonipaare) – see on tähenduse mõistmise tee. Juri Lotmani strukturalismi krooniks kujunebki "semiosfääri" mõiste, mille keskmeks omakorda on piir kui semiootilise ruumi "kõige olulisem funktsionaalne ja struktuurne [minu sõrendus – R. V.] positsioon, mis määrab tema semiootilise mehhanismi olemuse." (J. Lotman, Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund, 1999, lk 14).

Vaadeldava teose lisana esitatud kaks Juri Lotmani artiklit "Juhuslike tegurite osast kirjanduslikus evolutsioonis" ja "Jumala tahe või hasartmäng?" kinnitavad, et ka hirmu ja segaduse semiootika on ennekõike strukturaalne. Struktuur on võimalikkuse üleminek tekstiks, mis toob aga iseenesest kaasa juhuslikkuse momendi (lk 98). Tsenter (kindlalt korrastatud, normeeritud) struktuur loob enesele perifeeria, millest saab anomaalsete "juhuslike tekstide aktiivne tekkeala" (lk 101). Kuid "tektooniliseks võivad osutada ka struktuursed tsentrid" (lk 105), ajalugu ise on "mitmekihiline ja keerukalt hierarhiline struktuur" (lk 103), väidab Juri Lotman.

Enamgi veel. Inspireerituna Ilya Prigogini kaose käsitlesest kosmose allikana tõdeb Juri Lotman, et ka selles, mis jääb

väljapoole antud semiosfääri, võib esineda struktuurseid vorme (lk 102), "ajaloo liikumisse [on] kätketud struktuurne mudel", nii nagu keelemudel on kätketud väljaütlemata tekstides, vajades keele struktuuri seisukohast midagi täiesti juhuslikku – kõnelejat (lk 103).

Piltlikult väljendudes, Juri Lotman otsib semiootikast vastust *horror infiniti*, määramatuse hirmu mõlemale komponendile eraldi võetuna; hirmule kui tege­likkusest endast võimsamale semiootilisele reaalsusele ning määramatusele (*resp.* kaosele) enne korrastatust kui esmamateriale. Aga samas näitab Juri Lotman, et *horror infiniti* ise on võimas kultuuri mudeldaja. Infiniitsete, juhuslike tekstide funktsiooniks on olla "käivitus-mehhanismid", dünaamiliste kultuuri-protsesside kiirendid või aeglustid" (lk 107).

Juri Lotmani semiootika paatos ilmneb kirkliku absoluudiihana, tungina leida ühtne alus ning toimeväli kogemusele,

selle väljendusele keeles ja kogemusväli­sele ning keeletagusele. 1982. aastal Boriss Uspenskile läkitatud kirjas tõdeb Juri Lotman: "Kõik hüpoteesid elu tekki­misest on spekulatsioonid, mis toetuvad presumptsioonile, et nad peavad teinetei­sest tekkima. Ma leian, et samavõrd al­ge se mõistusliku elu võimalikuks pidamine ei nõua möödapääsmatult teoloogilist või siis vastupidist seisukohta. See tähistab kõigest lihtsat fakti: meil ei ole võimalik otsustada, kas tähtede kiirgused on se­miootilised signaalid või ei ole, sest meie jaoks ei ole mõtestatuse presumptsiooni olemas. Ainult semiootilise sfääri eelnev olemasolu teeb teatest teate. Ainult mõis­ tuse olemasolu seletab mõistuse olemas­olu" (J. L o t m a n, Valik kirju. – Loomin­ gu Raamatukogu 2007, nr 8/9, lk 74–75). Ehk teisisõnu: meil on lootust, kuni mõis­ tame absoluutset võimalikkust, mille suhtes iga tegelikkus on vaid juhus.

REIN VEIDEMANN